

*Beata Gala-Milczarek**

**KILKA UWAG NA TEMAT ZJAWISKA
WIELOKATEGORIALNOŚCI RZECZOWNIKOWYCH
DERYWATÓW GWAROWYCH O CHARAKTERZE
CZYNNOŚCIOWYM**

A FEW COMMENTS ON THE PHENOMENON OF THE COMBINING
OF CATEGORIES OF DIALECTAL SUBSTANTIVAL DERIVATIVES
WHICH CONTAIN FUNCTIONAL CHARACTER

The text presents the problem of combining categories of dialectal substantival derivatives. This phenomenon is mainly connected with the transition units derived from new areas of categorial semantics.

Keywords: dialectology, dialectal word formation, derivational category, the combining of derivational categories.

Słowa kluczowe: dialektologia, słowotwórstwo gwarowe, kategoria słowotwórcza, wielokategorialność słowotwórcza.

Zaprezentowany materiał słowotwórczy pozyskano z obszernego, liczącego około 30 tysięcy jednostek hasłowych, zasobu leksykalnego zgromadzonego i opisanego w *Słownictwie ludowym byłych województw kieleckiego i łódzkiego* [Dejna, 1974–1985]. Ten wyjątkowo obszerny zbiór leksyki nazywa Karol Dejna słownictwem ludowym, „to znaczy takim, które było w użyciu ludności wiejskiej, w mowie ludowej, bez rozstrzygania o jego gwarowym, innogwarowym czy ogólnopolskim pochodzeniu” [Gala, 2010, s. 146]. Takie zbiory mogą

* Zakład Dydaktyki Języka i Literatury Polskiej, Instytut Filologii Polskiej i Logopedii, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Łódzki, ul. Pomorska 171/173, 91-404 Łódź; e-mail: 601354532@orange.pl

służyć do ustalania możliwie pełnego zasobu słownictwa gwarowego oraz słownikowych i słowotwórczych zróżnicowań polskiego terytorium językowego [Dejna, 1974, s. 193].

Przyporządkowane takim celem słownictwo zostało przedstawione w postaci uporządkowanych alfabetycznie haseł w formie podstawowej, w pisowni ogólnopolskiej, z zachowaniem atrybutów mowy ludowej – leksykalnych, morfologicznych i fonetycznych, z pominięciem właściwości systemowych ogólnie znanych, na przykład mazurzenia, odnosowienia, rozłożenia nosówek itp.

Zasób ten poddano weryfikacji pod kątem wyselekcjonowania formacji nominalnych przejawiających znamiona czynnościowego charakteru. Przez czynnościowy charakter derywatów rzeczownikowych rozumiemy zespół właściwości – cech ujawnianych w strukturze formacji pochodnych, jak i odczytywanych w warstwie semantycznej derywatów, obrazujących zasady funkcjonowania znaczeń czynności uczestniczących bezpośrednio czy pośrednio w procesie powoływania derywatów rzeczownikowych. Na tej podstawie wskazano:

1. Deverbativa prymarne, dla których verbum stanowi formalną podstawę (lub jedną z podstaw przy rzeczownikach złożonych) procesu derywacyjnego, a funkcja semantyczna powołanych formacji jest rezultatem transpozycji, mutacji, okazjonalnie także modyfikacji znaczenia motywującego, zespół ten organizują rzeczowniki objęte wartościami kategorialnymi: nazw czynności, procesów i stanów (Acc), np. *mamrot* ‘mamrotanie, niewyraźne mówienie’, *pocierka* ‘obróbka lnu na cierlicy’, *zwała* ‘silna ulewa’, *rąbanina* ‘bójka’; nazw osobowych subiektów czynności, procesów i stanów (Sub), np. *brodzień* ‘człowiek brodzący po wodzie’, *dojarka* ‘kobieta, która doi krowy’, *siewak* ‘mężczyzna siejący zboże’; nazw atrybutywnych subiektów czynności, procesów i stanów (Sub Attr), np. *mamrot* ‘człowiek mamroczący’, *gwizdek* ‘człowiek, który lubi gwizdać’; środków czynności (Instr), np. *pocierka* ‘cierlica’, *brodzień* ‘sieć’, *dojarka* ‘urządzenie do dojenia krów’, *gwizdek* ‘fujarka, to, co służy do gwizdania’, *redelko* ‘to, co służy do redlenia’; rezultatów (Res), np. *zwała* ‘zwalone drzewo’, *rąbanina* ‘pocięte mięso’, *toczek* ‘żłób z pnia’; obiektów (Ob), np. *bolenia* ‘wrzód’, *pęta* ‘sznurki, z których kręci się powróż’; miejsc (Loc), np. *kopanina* ‘karczowisko’, *okólnik* ‘ogrodzona łąka’, *zachód* ‘strona świata’ oraz nazw temporalnych (Temp), np. *owocobranie* ‘czas zbioru owoców’, *zachód* ‘moment, gdy słońce przecina linię horyzontu’.

2. Deverbativa sekundarne, w których znaczenia czynności, choć niewyrażone morfologicznie, funkcjonują w kategoryzujących je parafrazach, określając relacje motywacyjne z ustalonymi dla nich formalnymi podstawami rzeczow-

nikowymi. Klasę tę tworzą: nazwy czynności odinstrumentalne (Acc Instr), np. *pilarka* ‘rżnięcie drzewa piłą’; odobiektowe (Acc Ob), np. *piórnica* ‘pierzawka’; nazwy subiektów czynności odinstrumentalne (Sub Instr), np. *topornik* ‘cieśla’; odrezultatywne (Sub Res), np. *ceglarz* ‘człowiek wyrabiający cegły’; odobiektowe (Sub Ob), np. *świniarek* ‘pastuch świń’; odmiejscowe (Sub Loc), np. *dworak* ‘pracujący we dworze’; odtemporalne (Sub Temp), np. *sadzeniarka* ‘kobieta pracująca w okresie sadzenia kartofli’; nazwy środków czynności odsubiektowe (Instr Sub), np. *stróża* ‘pałka przekazywana kolejno gospodarzom, którzy mają stróżować przez najbliższą noc’; odrezultatywne (Instr Res), np. *sieczkarka* ‘maszyna, która słomę tnie na sieczkę’; odobiektowe (Instr Ob), np. *paśmica* ‘nitka do wiązania pasem w przedzienie’; odsposobowe (Instr Mod), np. *parowiec* ‘młyn poruszany parą’; odtemporalne (Instr Temp), np. *żniwiarka* ‘maszyna pracująca w czasie żniw’; nazwy rezultatów czynności odsubiektowe (Res Sub), np. *pajęczyna* ‘sieć utkana przez pająka’; odobiektowe (Res Ob), np. *kluszcanka* ‘woda, w której gotowały się kluski’; odsposobowe (Res Mod), np. *parowiec* ‘kluska na parze gotowana’; odtemporalne (Res Temp), np. *jesionka* ‘kokosz w jesieni wylęgła’; nazwy obiektów czynności odsubiektowe (Ob Sub), np. *stróża* ‘opłata wnoszona na stróżowanie nocne’; odmiejscowe (Ob Loc), np. *obornik* ‘nawóz usuwany z obory’; odsposobowe (Ob Mod), np. *plewniak* ‘podrosły prosiak, karmiony plewami’; odtemporalne (Ob Temp), np. *jesionka* ‘ciepła chusta noszona jesienią’.

3. Rzeczowniki, których charakter czynnościowy wyrażają struktury rozbudowane derywacyjnie, zaliczane w ujęciu typologicznym do kategorii: deminutywów (Dem), np. *toczek* ‘mały żłób dla cieląt’, *redelko* ‘małe redło’; feminatywów (Fem), np. *krawcowa* ‘kobieta zajmująca się krawiectwem’ czy ekspresywów (Expr), np. *pijaczysko*, *pijaczyna*. Na ich czynnościowy charakter wpływa znaczenie leksykalne czasownika jako prymarnego wyznacznika gniazda słowotwórczego.

4. Rzeczowniki, których czynnościowy charakter wynika z wyłącznie formalnych powiązań z czasownikami ustalonymi jako podstawy generowania kolejnych ogniw łańcuchów słowotwórczych. Kategoryzowane jako nomina familiaria (Fam), np. *krawcowa* ‘żona krawca’ nie wykazują powiązań semantycznych ze znaczeniami czasowników centralnych.

Do ustalenia wskazanej klasyfikacji rzeczownikowych formacji pochodnych naznaczonych powiązaniem ze znaczeniami czynności wykorzystano adekwatne metody opisu słowotwórczego.

W rozważaniach metodologicznych jednym z najczęściej podejmowanych i dyskusyjnych zagadnień pozostaje metoda analizy jednostek leksykalnych

rozbudowanych morfologicznie, definiowania morfemów, określania ich roli w powoływaniu wyrazów w nowej funkcji semantycznej.

Dyskusje wokół metody w związku z próbą zdefiniowania istoty słowotwórstwa, wyjaśnienia samego pojęcia, doprowadziły do wyraźnej polaryzacji stanowisk, rezultatem których są pojęcia słowotwórstwa opisowego, zwanego synchronicznym i słowotwórstwa historycznego – mówiąc w dużym uproszczeniu – diachronicznego, zwanego genetycznym. Pointę rozważań na temat odrębnych metod wyrażają wypowiedzi Renaty Grzegorzczukowej i Jadwigi Puzyniny: „Słowotwórstwo synchroniczne opisuje relacje formalno-semantyczne, w jakie wchodzi derywaty względem innych wyrazów, współistniejących z nimi w określonym momencie czasowym” [Grzegorzczukowa, Puzynina, 1979, s. 7] i Witolda Doroszewskiego: „Analiza strukturalna wyrazów jest badaniem przede wszystkim historycznym, a jej celem jest zrekonstruowanie kolejnych etapów historii badanych wyrazów” [Doroszewski, 1963, s. 65].

W ostatnich latach obserwuje się wypowiedzi, z których wynika zacieranie ostrości opozycyjnej między podejściem synchronicznym i diachronicznym. „Diachronia i synchronia (...) to dwie wzajemnie się uzupełniające metody, z których pierwszą interesuje geneza i ewolucja struktury słowotwórczej, drugą – funkcja derywatu względem innych derywatów” [Gala, 2011, s. 58; por. też Janceniecekaja, 1979, s. 9–10; Niemczenko, 1984, s. 118; Nagórko, 1998, s. 165]. Jest to odejście – jak się wydaje – od stereotypu, czyli zasady wyłącznie synchronicznej bądź diachronicznej interpretacji derywatów [Gala, 2009, s. 52; Gala, 2006, s. 82; Grochola-Szczepanek, 2002, s. 23; Waszakowa, 2004, s. 67–80; Kleszczowa, 2005, s. 253–290].

Znaczącym krokiem ewolucji metodologicznej jest odejście od binarności ze szczególną rolą wykładnika derywacyjnego jako wyznacznika typologicznego, a zwrócenie uwagi na hierarchiczność stosunków słowotwórczych organizowanych wokół centrum – wyrazu niemotywowanego, prymarnie podstawowego, bezpośrednio bądź pośrednio motywującego pozostałe wyrazy hierarchicznie powiązane, o różnych stopniach pochodności (taktach derywacyjnych), tworzące gniazdo słowotwórcze [por. Skarżyński, 2003, s. 137–155]. Słowotwórstwo gniazdowe tworzy warunki do inkluzji znaczenia leksykalnego niesionego przez centrum ze znaczeniem kategoriajno-strukturalnym derywatów w obrębie gniazda [Skarżyński, 2003, s. 52].

Specyfika poddanej analizie morfologiczno-semantycznej materiału – spisane w drugiej połowie XX wieku, pozyskanego od informatorów urodzonych w końcu wieku XIX i na początku XX stulecia – skłania do objęcia go cezurą historyczną. Niezależnie jednak od przytoczonych ram chronologicznych,

słownictwo ludowe z jego strukturą morfologiczną jest niejednokrotnie nośnikiem cech archaicznych o trudnej do ustalenia dolnej granicy chronologicznej. Dane lokalizowane w tej przestrzeni historycznej poddawane interpretacji słowotwórczej skłaniają do niwelowania opozycji podejścia synchronicznego czy diachronicznego.

W odniesieniu do słownictwa gwarowego, potrzeby określenia funkcji derywatów oraz ich charakteru, odwoływanie się do danych historycznojęzycznych, porównawczo-dialektalnych wydaje się niezbędne [Reichan, 1996, s. 194]. Funkcja i charakter derywatów, eksponowane na gruncie słowotwórstwa synchronicznego, w materiale północnośląskim, są możliwe do wydobywania i zdefiniowania po uwzględnieniu przytoczeń gwarowych jako nośników treści historycznych, weryfikowanych często historyczną, nawiązującą do etymologii, interpretacją faktów morfologicznych czytelnych w leksyce gwarowej. Te fakty niejednokrotnie przenikają do aktualności w rozumieniu czasu eksploracji i je dopełniają. Materiały takie – derywaty żywe funkcyjnie w kulturze ludowej skłaniają do przyjęcia chronii jako zasady interpretacyjnej.

Chronia czy inchronia [zob. Gala, Gala-Milczarek, 2014] nie ogranicza cezury chronologicznej danych, nie stawia na przeciwstawnych biegunach synchronii i diachronii, wydaje się przydatna w definiowaniu słowotwórstwa gwarowego ustalonego w różnych cezurach chronologicznych. Przyjmując inchronię jako zasadę interpretacyjną, odsłaniamy derywaty z prymarną funkcją kategorialną, które z perspektywy synchronicznej (idiosynchronicznej) są uznawane za zleksykalizowane. Proponowana perspektywa może prowadzić do wielu rekonstrukcji stanu pierwotnego derywatów, co służy odtworzeniu w miarę reprezentatywnego stanu słowotwórstwa paradygmatycznego – gramatycznego, opartego na prymarnych relacjach między odpowiednią klasą gramatyczną wyrazów podstawowych a wyrazami pochodnymi i wykładnikami derywacyjnymi” [Gala, 2011, s. 62], a także odsłaniania etymologicznie czynnościowego charakteru derywatów. Świadomość in/chroniczna wydaje się szczególnie przydatna w odniesieniu do struktur historycznych, żywych w gwarach w postaci zmorfologizowanej czy zleksykalizowanej.

Podejście in/chroniczne wydaje się właściwe w interpretacji gniazd derywacyjnych. Struktura morfologiczna derywatów w gnieździe jest niewątpliwie wynikiem procesów historycznych. Budowanie struktur gniazd słowotwórczych w gwarach na podstawie wyłącznie motywacji, relacji motywacyjnych aktualnych, wzorowanych na modelach polszczyzny ogólnej i kompetencji badacza, wydaje się niewystarczające. Określone segmenty gniazda jako rezultat

diachronicznych procesów derywacyjnych, relacji motywacyjnej, są nośnikami czynnościowego charakteru derywatów, pomijanego w ujęciu typologicznym.

Chronia w interpretacji derywatów gwarowych, funkcjonujących w kulturze ludowej, tworzy warunki do ich postrzegania typologicznego, kategorialnego oraz funkcjonalnego w związku z wnoszonym do derywatu znaczeniem realnym wyrazu podstawowego i realnym znaczeniem samego derywatu. Służy odtwarzaniu procesów derywacyjnych i mechanizmów językowych funkcjonujących w określonych warunkach kulturowych – w środowisku wiejskim.

Interpretacja złożonych uwarunkowań motywacyjnych, relacji morfologicznych – derywacyjnych oraz semantyki kategorialnej i jednostkowej leksykalnej w celu wydobycia i skategoryzowania czynnościowego charakteru derywatów w gwarach, mowie ludowej ustalonych w przeszłości jest możliwa po uwzględnieniu metod właściwych słowotwórstwu typologicznemu, funkcjonalno-segmentalnemu (gniazdowemu) oraz in/chronii.

Opis rzeczowników o charakterze czynnościowym ujawnia, typowe nie tylko dla gwar, zjawisko wielokategorialności niektórych formacji pochodnych.

Ustalono, że istota wielofunkcyjności słowotwórczej derywatów gwarowych tkwi w dwóch mechanizmach: 1) przesunięciach derywatów, którym w wyniku konkretyzacji znaczeń nadawane są nowe wartości kategorialne, np. *dorobek*, *dójka*, *oranka*, *owocobranie*, *pocierka* itp.; 2) wykorzystywaniu tych samych podstaw i wykładników formalnych w formułowaniu znaczeń niepowiązanych ze sobą relacjami prymarności – wtórności kategorialnej, np. *krętacz*, *trzepak* czy *mazia*. O ile w pierwszym wariancie zasady interpretacji kolejno nadawanych znaczeń są oczywiste i tłumaczone procesami przesunięć, derywacji semantycznej [por. Buttler, 1978; Kleszczowa, 1998, s. 18–24; Jaros, 2009, s. 221–228], to w drugim przypadku powiązania te nie są już tak oczywiste i czytelne. Wydaje się nieuzasadnione poszukiwanie tych samych zależności słowotwórczych w interpretacji znaczeń typu: *krętacz* ‘ten, kto kłamię’ (Sub Attr) i *krętacz* ‘pokręcone drzewo’ (Res). Nazwa subiekta czynności nosi znamiona atrybutywności w związku z przenośnie wykorzystanym znaczeniem czasownika motywującego, przy ustalaniu nazwy rezultatywnej funkcja semantyczna czasownika podstawowego została potraktowana dosłownie. Czy zatem w analogicznych derywatach możemy dopatrywać się tych samych mechanizmów tłumaczących ich obecność w obrębie różnych znaczeń kategorialnych, co w formacjach, dla których przejścia w nowe obszary semantyki kategorialnej oparte są jedynie na nadaniu im konkretnych znaczeń przy zachowaniu tych samych funkcji semantycznych czasowników podstawowych, np. *dorobek* (Acc), (Res); *dójka* (Sub), (Instr), (Ob); *oranka* (Acc), (Loc); *owo-*

cobranie (Acc), (Temp); *pocierka* (Acc), (Instr); *przelaz* (Instr), (Loc); *traczka* (Acc), (Instr), (Res)?

Jak wykazuje poddany interpretacji materiał gwarowy, proces przesunięć funkcji kategorialnych dotyczy głównie prymarnych derywatów czynnościowych kategoryzowanych w obrębie: nazw czynności, wykonawców czynności, środków, rezultatów, obiektów, miejsc i czasu wykonywania czynności. Interpretowane jako derywaty semantyczne, wpisywane są w regularne modele, wytyczające kierunki przejmowania, rozszerzania znaczeń o charakterze czynnościowym [por. Kleszczowa, 1998, s. 18–24, za: Apresjan, 1980, s. 212–276]. Metoda ta nie wyklucza przy opisie synchronicznym przesuniętych formacji reinterpretacji ich znaczeń słowotwórczych i wykazywania motywacyjnych związków ze znaczeniami czynności, ujawnia jedynie wtórny charakter niektórych kategorii słowotwórczo-semantycznych, np. nazw rezultatywnych, nazw obiektów i nazw temporalnych, a tym samym tłumaczy brak wyspecjalizowanych w kształtowaniu wymienionych znaczeń kategorialnych wykładników formalnych [patrz Kleszczowa, 1998, s. 18–24].

W gwarach prymarne formacje czynnościowe najczęściej łączą następujące funkcje kategorialne:

Acc/Sub Attr: *mamrot* ‘mamrotanie, niewyraźne mówienie’ / ‘człowiek mamroczący’, *robiega* ‘partacka robota’ / ‘partacz’, *trzęsawka* ‘drzenie, dygotanie malaryczne’ / ‘galaretką z wygotowanych kości i mięsa’;

Acc/Instr: *klekot* ‘odgłos wydawany przez bociana’ / ‘deska, w której tkwi górny koniec młonu’, *pocierka* ‘obróbka lnu na cierlicy’ / ‘cierlica’, *przystrój* ‘przystrajanie, ozdabianie’ / ‘ozdoba, to, czym się przystraja’, *sapka* ‘katar’ / ‘nos’, *siedzenie* ‘odpoczywanie w pozycji siedzącej, bezczynność’ / ‘to, na czym siedzi się w saniach, część kosiarki, na której siedzi prowadzący maszynę’, *siewka* ‘sianie zboża’ / ‘siewnik, naczynie do siania’; *strzelba* ‘strzelanie’ / ‘to, czym się strzela’, *szycie* ‘czynność szycia’ / ‘to, co służy do szycia, np. nici’, *wiązanie* ‘czynność lub sposób wiązania’ / ‘konstrukcja podtrzymująca dach, połączenie dwu bron, rzemień łączący kopicę dzierzaka z kopicą bijaka’, *włoka* ‘bronowanie, włóczenie ziemi’ / ‘narzędzie rolnicze do włóczenia’, *zamknięcie* ‘czynność zamykania’ / ‘zamek’, *zamykanie* ‘czynność zamykania’ / ‘zamek, to, co służy do zamykania’;

Acc/Res: *dorobek* ‘dorabianie się, gromadzenie majątku’ / ‘majątek, mienie’, *krwawica* ‘ciężka praca’ / ‘plon ciężkiej pracy’, *zawieja* ‘zadymka’ / ‘zaspą’, *zawiewa* ‘zadymka, burza śnieżna’ / ‘zaspą śnieżną’, *zwała* ‘silna ulewa’ / ‘drzewo zwalone’, *zwiewa* ‘zadymka, zamieć śnieżna’ / ‘zaspą śnieżną’, *żniwo* ‘żęcie zboża’ / ‘plon’;

Acc/Ob: *bolenie* ‘ból’ / ‘wrzód’, *chlanie* ‘przesadne picie wódki’ / ‘jedzenie dla świń’, *jedzenie* ‘spożywanie posiłków’ / ‘posiłek, potrawa’, *picie* ‘spożywanie płynów’ / ‘jedzenie rzadsze, zwłaszcza dla świń’;

Acc/Loc: *kopanina* ‘peior. kopanie kartofli, kopanie, np. nogami’ / ‘karczowisko’, *leżenie* ‘odpoczywanie’ / ‘legowisko’, *oranka* ‘oranie drugie pod zasiew’ / ‘pole zaorane’, *palenie* ‘np. w piecu’ / ‘palenisko’, *paszenie* ‘pilnowanie pasącego się bydła’ / ‘pastwisko’, *przecinka* ‘przecinanie młodego lasu’ / ‘dukt w lesie’, *przejsie* ‘np. jakiegoś dystansu’ / ‘miejsce, w którym się przechodzi’, *przystanek* ‘postój’ / ‘oznaczone miejsce zatrzymania się pojazdów pasażerskich’, *skup* ‘obowiązująca dostawa’ / ‘punkt skupu obowiązkowych dostaw’, *ściek* ‘ściekanie’ / ‘rów, kanał, którym odprowadzana jest woda’, *wschód* ‘np. słońca’ / ‘strona świata’, *wychód* ‘wyjście, pójście na spacer, w gości’ / ‘wyjście, np. w domu, schody’, *zlew* ‘ulewa’ / ‘specjalny dół na podwórzu’;

Acc/Temp: *owocobranie* ‘zbiór owoców’ / ‘czas zbioru owoców’;

Acc/Instr/N Res: *traczka* ‘praca przy rżnięciu drzewa na deski’ / ‘urządzenie do piłowania drzewa’ / ‘belki z rozciętej kłody’;

Acc/Res/Loc: *zrąb* ‘wyrąbywanie drzewa’ / ‘podstawa budynku, ściany bez dachu’ / ‘obszar wyrąbanego lasu’;

Sub/Instr: *brodzień* ‘człowiek brodzący po wodzie’ / ‘sieć’, *dojarka* ‘kobieta, która doi krowy’ / ‘maszyna do dojenia krów’, *grabiarka* ‘kobieta grabiąca zboże’ / ‘maszyna rolnicza do grabienia pozostałego na ściernisku zboża’, *kierownik* ‘człowiek, który kieruje szkołą lub przedsiębiorstwem’ / ‘ruchoma, obracająca się na sworzniu belka z kłonicami w przedniej części wozu’, *kołyszacz* ‘kołyszący dziecko’ / ‘płachta zawieszona w polu na żerdziach, zastępująca kołyskę’, *kopacz* ‘mężczyzna kopiący kartofle’ / ‘widły do gnoju, przyrząd do zrzucania obornika z wozu’, *kopiarka* ‘kobieta, która kopie kartofle’ / ‘maszyna do kopania kartofli’, *prządka* ‘kobieta zajęta przędzeniem’ / ‘kołowrotek, przyrząd do przędzenia’, *sadzarka* ‘kobieta, która sadi kartofle’ / ‘maszyna rolnicza do sadzenia kartofli’, *siewak* ‘mężczyzna siejący zboże’ / ‘kawałek płótna, z którego rozsiewa się zboże’, *zmywaczka* ‘kobieta zmywająca naczynia’ / ‘szmatka do zmywania naczyń’;

Sub/Instr/Ob: *dójka* ‘kobieta, która doi krowy’ / ‘brodawka sutkowa u zwierząt dojnych’ / ‘krowa dojna, dająca dużo mleka’;

Sub Attr/Instr: *gwizdek* ‘człowiek, który lubi gwizdać’ / ‘przyrząd do gwizdania’, *klapacz* ‘but z drewnianą podeszwą, bez pięty’ / ‘pedał kołowrotka, kamień do ubijania klepiska’, *klapotka* ‘stary but’ / ‘pedał kołowrotka’, *straszek* ‘osoba lękliwa, trwożliwa’ / ‘kukła do straszenia ptactwa’, *świecak* ‘światlik, robaczek świętojański, Lampyris’ / ‘rodzaj lampki, kaganek’, *świstak* ‘o ptaku’ / ‘gwizdek, fujarka’;

Sub Attr/Res: *trzaska* ‘galaretka z wygotowanych kości i mięsa, rodzaj rośliny’ / ‘słoma zmieszana z sianem’;

Instr/Res: *opalanka* ‘opał’ / ‘kawałek węgla z drzewa’, *targanka* ‘maszyna do młócenia zboża, która pozostawia słomę starganą’ / ‘stargana słoma po omłóceniu odpowiednią maszyną’, *zaczyna* ‘zaczyn, ciasto którego się używa do zakwaszania chleba’ / ‘ciasto zarobione na chleb’;

Instr/Ob: *pęta* ‘dwie deseczki łączące krokwie’ / ‘sznurki, z których kręci się powróż’;

Instr/Loc: *ogrodzenie* ‘płot’ / ‘ogrodzona łąka, na której pasie się bydło’, *okólnik* ‘płot z pojedynczych drągów przybitych do kołków, najczęściej wokół pastwiska’ / ‘miejsce, ogrodzona łąka na której pasie się, odpoczywa bydło’, *przegroda* ‘to, co służy do przegradzania, część międzicy, środkowa deska’ / ‘sąsiek, przedział w spichrzu na ziarno’, *przelaz* ‘deska, przez którą przechodzi się przez płot’ / ‘kładka, deska lub belka przerzucona przez strumyk dla przechodzenia na drugi brzeg’;

Res/Ob: *przędza* ‘zdjęty z motowidła motek nici powiązanych w pasma’ / ‘nitki z włókien roślinnych’, *redlina* ‘bruzda, w której sadzi się ziemniaki’ / ‘rząd rosnących kartofli’;

Res/Loc: *karczunek* ‘drzewo z wykarczowanych pni’ / ‘pole po wykarczowaniu lasu’;

Ob/Loc: *chodnik* ‘tkanina, którą kładzie się na podłodze’ / ‘przeście w obozie między kojcami, ścieżka zrobiona na podwórzu z kamieni lub chodnik obok jezdni’;

Loc/Temp: *zachód* ‘strona świata, kraj leżący w przeciwnej stronie od wschodu’ / ‘moment, gdy słońce przecina linię horyzontu’.

Usystematyzowane zgodnie z pełnionymi w gwarach funkcjami kategorialnymi derywaty dewerbalne wyraźnie wskazują na pewną modelowość podejmowania nowych wartości kategorialnych. Dotyczy to głównie prymarnych nazw czynności, którym wtórnie wyznaczono role: środków czynności, jej rezultatów, miejsc, obiektów, atrybutywnych subiektów czynności czy czasu. Wyrażna jest także w gwarach tendencja łączenia przez derywaty funkcji subiektów i środków czynności, a także środków czynności i jej rezultatów, obiektów czy miejsc [por. Kleszczowa, 1998, s. 133]. Tylko w oparciu o kontekst jesteśmy także w stanie dokonać weryfikacji znaczeń kategorialnych derywatów łączących znaczenia rezultatywne i lokatywne, rezultatywne i obiektowe, temporalne i lokatywne, a także lokatywne i obiektowe. Uwagę zwracają derywaty powoływane w oparciu o znaczenia czynności, którym w relacjach motywujących wyznaczane są zarówno role atrybutów, jak i rzeczywistych

działań definiujących środki czy rezultaty czynności, por. Sub Attr / Acc, Sub Attr / Instr, Sub Attr / Res.

Do łączenia funkcji dochodzi także wśród czynnościowych derywatów sekundarnych. Formułowane w relacjach z formalnymi podstawami rzeczownikowymi i czynnościami wyrażanymi poza ich strukturą znaczenia obejmują kategorie:

Acc(Ob)/Res(Ob): *piórznica* ‘pierzawka, darcie pierza’ / ‘pierzyna’;

Instr(Sub)/Ob(Sub): *stróża* ‘pałka przekazywana kolejno gospodarzom, którzy mają stróżować przez najbliższą noc’ / ‘opłata wnoszona na stróżowanie nocne’;

Instr(Mod)/Res(Mod): *parowiec* ‘młyn poruszany parą’ / ‘kluska na parze gotowana’;

Res(Temp)/Ob(Temp): *jesionka* ‘kokosz w jesieni wylęgła’ / ‘ciepła chusta do okrycia ramion, płaszcz cieplejszy, noszony jesienią’.

Choć nielicznie reprezentowane, wielokategorialne czynnościowe derywaty sekundarne przejawiają te same tendencje przejmowania czy poszerzania funkcji semantycznych, co wytyczające w tym zakresie modelowość wielokategorialną czynnościowe derywaty prymarne. Wartości kategorialne w ich przypadku rozbudowane zostają jedynie o relacje z definiującymi je, na przykład obiektami, por. Acc(Ob), Res(Ob), subiektem, por. Instr(Sub), Ob(Sub), sposobem, por. Instr(Mod), Res(Mod) czy czasem, por. Res(Temp), N Ob(Temp).

Do drugiej grupy włączono te derywaty, które mimo podobieństw formalnych różnią się funkcją semantyczną czasowników podstawowych. Różnica ta najczęściej wynika z wykorzystania dosłownego i przenośnego użycia znaczeń czynności motywujących. Stąd też funkcje kategorialno-semantyczne omawianych formacji:

– czynnościowa i rezultatywna, por. *rąbanina* ‘bójka’ / ‘mięso pocięte’;

– instrumentalna i atrybutywnego wykonawcy czynności, por. *mazia* ‘smar do smarowania osi wozu’ / ‘małe dziecko ciągle płaczące’, *trzepak* ‘mątewka, drewno rosochate do kłócenia płynów’ / ‘człowiek mówiący bez zastanowienia’;

– rezultatu i atrybutywnego wykonawcy czynności, por. *krętacz* ‘nierówne, pokręcone drzewo’ / ‘ten, który kręci, unika prawdy’;

– rezultatywna i lokatywna, por. *wyrwa* ‘próbka, urywek, przykład’ / ‘dolina, dół wypłukany przez wodę deszczową’, *wyrzut* ‘krosta, wyprysk na skórze, wrzód’ / ‘nieużytek, część gruntu gromadzkiego, z którego wszyscy biorą piasek czy glinę’.

Bez komentarza nie mogą pozostać także te derywaty, którym przypisano wartości kategoriałne:

– feminitywną i familiarną, por. *krawcowa* ‘kobieta zajmująca się krawiectwem’ / ‘żona krawca’;

– instrumentalną i deminutywną, por. *redelko* ‘to, co służy do redlenia’ / ‘małe redło’, *wózek* ‘to, co służy do wożenia’ / ‘mały wóz’, *zasuwka* ‘to, co służy do zasuwania’ / ‘zasłonka do połowy okna’;

– rezultatywną i deminutywną, por. *toczek* ‘żłób z pnia’ / ‘toczek dla cieląt’.

Ich obecność w obrębie wymienionych znaczeń kategoriałnych podsygnalowana jest uzasadnionymi w gwarach różnymi relacjami motywacyjnymi z podstawami: czasownikowymi, wytyczającymi znaczenia instrumentalne czy rezultatywne, bądź rzeczownikowymi, ustalającymi derywaty w obrębie kategorii nazw żeńskich, stopni pokrewieństwa czy nazw deminutywnych. Formalnie wszystkie te derywaty wykazują powiązania ze znaczeniami czynności. W płaszczyźnie semantycznej relacje te ulegają zatarciu w przypadku formacji feminitywnych i familiarnych, czytelne są pośrednio w nazwach deminutywnych, w pełni kształtują nazwy środków czynności i jej rezultatów, czyli tak zwane deverbativa prymarne.

Z przedstawionej analizy wynika, że wielokategorialność, to znaczy funkcjonowanie jednorodnych struktur słowotwórczych w obrębie różnych wartości kategoriałnych, na gruncie gwarowym jest zjawiskiem powszechnym, niewykazującym odstępstw względem analogicznych procesów na gruncie polszczyzny ogólnej a jego realizacja przebiega zarówno w sferze derywacji dewerbalnej, jak i denominalnej, i w którym dodatkowo możemy się dopatrywać znamion regularności, modelowości mechanizmów wprowadzających derywaty w nowe obszary semantyki kategoriałnej. Te najbardziej czytelne, łączące znaczenia subiekta / środka czynności, czynności / rezultatu czynności, czynności / środka czynności często wpisują się w dyskurs nad zagadnieniem polisemii czy homonimii słowotwórczej.

ROZWIĄZANIA SKRÓTÓW

Acc	– nazwy czynności, procesów i stanów
Sub	– nazwy subiektów czynności, procesów, stanów
Sub Attr	– nazwy atrybutywnych subiektów czynności, procesów, stanów
Instr	– nazwy środków czynności
Res	– nazwy rezultatów czynności

Ob	– nazwy obiektów czynności
Loc	– nazwy miejsc
Temp	– nazwy temporalne
Acc Instr	– odinstrumentalne nazwy czynności
Acc Ob	– odobiektowe nazwy czynności
Sub Instr	– odinstrumentalne nazwy subiektów czynności
Sub Res	– odrezultatywne nazwy subiektów czynności
Sub Ob	– odobiektowe nazwy subiektów czynności
Sub Loc	– odmiejskowe nazwy subiektów czynności
Sub Temp	– odtemporalne nazwy subiektów czynności
Instr Sub	– odsubiektowe nazwy środków czynności
Instr Res	– odrezultatywne nazwy środków czynności
Instr Ob	– odobiektowe nazwy środków czynności
Instr Mod	– odsposobowe nazwy środków czynności
Instr Temp	– odtemporalne nazwy środków czynności
Res Sub	– odsubiektowe nazwy rezultatywne
Res Ob	– odobiektowe nazwy rezultatywne
Res Mod	– odsposobowe nazwy rezultatywne
Res Temp	– odtemporalne nazwy rezultatywne
Ob Sub	– odsubiektowe nazwy obiektów czynności
Ob Loc	– odmiejskowe nazwy obiektów czynności
Ob Mod	– odsposobowe nazwy obiektów czynności
Ob Temp	– odtemporalne nazwy obiektów czynności
Dem	– nazwy deminutywne
Fem	– nazwy feminatywne
Expr	– nazwy ekspresywne
Fam	– nazwy familiarne

BIBLIOGRAFIA

- APRESJAN Jurij Derenikowicz, 1980, *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- BUTTLER Danuta, 1978, *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- DEJNA Karol, 1974–1985, *Słownictwo ludowe z terenu województw kieleckiego i łódzkiego*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, (A–B) 1974, 20, s. 189–277; (C–D), 1975, 21, s. 135–290; tegoż: *Słownictwo ludowe z tere-*

- nu byłych województw kieleckiego i łódzkiego, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” (E–J) 1976, 22, s. 135–268; (K), 1977, 23, s. 147–290; (L–M) 1978, 24, s. 149–274; (N–Ó), 1979, 25, s. 123–276; (Pa–Por) 1980, 26, s. 117–257; (Pos–R), 1981, 27, s. 129–281; (Sa–Sy) 1982, 28, s. 119–261; (Sz–U) 1983, 29, s. 83–233; (W), 1984, 30, s. 91–213; (Z–Ż), 1985, 31, s. 143–265.
- DOROSZEWSKI Witold, 1963, Syntaktyczne podstawy słowotwórstwa, „Z polskich studiów slawistycznych”, Seria 2, Językoznawstwo, s. 65–78.
- GALA Sławomir, 2006, Diachronia czy synchronia w badaniach słowotwórstwa gwarowego, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, 51, s. 79–84.
- GALA Sławomir, 2009, W sprawie paradygmatycznego wymiaru słowotwórstwa gwarowego, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, 54, s. 47–55.
- GALA Sławomir, 2010, Przydatność *Słownictwa ludowego...* Karola Dejny w pracach nad słowotwórstwem gwarowym, „Studia Dialektologiczne”, 4, s. 145–150.
- GALA Sławomir, 2011, Chronia w słowotwórstwie gwarowym, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, 56, s. 57–64.
- GALA Sławomir, GALA-MILCZAREK Beata, 2014, Rzeczownikowe derywaty sufiksalne w gwarach północnomalopolskich i malopolsko-mazowiecko-wielkopolskiego pogranicza, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- GROCHOLA-SZCZEPANEK Helena, 2002, Rzeczowniki złożone w gwarach polskich, Wydawnictwo Naukowe DWN, Kraków.
- GRZEGORCZYKOWA Renata, PUZYNNINA Jadwiga, 1979, Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- JANCENIECKAJA Marina Nikołajewna, 1979, Siemanticzeskije woprosy teorii słowoobrazowanija, Wydawnictwo Uniwersytetu Tomskiego, Tomsk.
- JAROS Irena, 2009, Nazwy środków czynności w gwarach łączycko-sieradzkich. Studium słowotwórczo-leksykalne. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- KLESZCZOWA Krystyna, 1998, Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczownik, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- KLESZCZOWA Krystyna, 2005, Przemiany systemu słowotwórczego, w: Stanisław Borawski, red., *Rozprawy o historii języka polskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra, s. 253–290.
- NAGÓRKO Alicja, 1998, *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- NIEMCZENKO Wasilij Nikołajewicz, 1984, *Sowriemiennyj ruskij jazyk. Słowo-obrazowanie*, M: Wyższa Szkoła, Moskwa.
- REICHAN Jerzy, 1996, Problem syntetycznego ujęcia polskiego słowotwórstwa gwarowego. Zarys koncepcji, w: Bogusław Dunaj, Jerzy Reichan, red., „*Studia Dialektologiczne*”, 1, Kraków, s. 191–195.
- SKARŻYŃSKI Mirosław, 2003, Słowotwórcze gniazda odczasownikowe (charakterystyka wstępna), w: Mirosław Skarżyński, red., *Słowotwórstwo gniazdowe. Historia, metoda, zastosowanie*, Księgarnia Akademicka, Kraków, s. 137–167.
- WASZAKOWA Krystyna, 2004, Słowotwórstwo a niektóre założenia kognitywizmu, „*Poradnik Językowy*”, z. 2, s. 67–80.

Beata Gala-Milczarek

KILKA UWAG NA TEMAT ZJAWISKA WIELOKATEGORIALNOŚCI RZECZOWNIKOWYCH DERYWATÓW GWAROWYCH O CHARAKTERZE CZYNNOŚCIOWYM

Streszczenie

Przedmiotem omówienia uczyniono zagadnienie wielofunkcyjności kategoryjnej rzeczownikowych derywatów gwarowych o charakterze czynnościowym. Poddany interpretacji materiał słowotwórczy pozyskano z liczącego około 30 tysięcy haseł zasobu leksykalnego zgromadzonego w *Słownictwie ludowym byłych województw kieleckiego i łódzkiego* [Dejna, 1974–1985]. Wyselekcjonowane derywaty skategoryzowano po uwzględnieniu metod właściwych słowotwórstwu typologicznemu, funkcjonalno-segmentalnemu (gniazdowemu) oraz in/chronii. Wyłoniony obraz odsłonił zarówno kierunki przejmowania przez jednostki derywowane nowych znaczeń, jak i wykazał regularność, modelowość mechanizmów wprowadzających derywaty w inne obszary semantyki kategoryjnej.

A FEW COMMENTS ON THE PHENOMENON OF THE COMBINING OF CATEGORIES OF DIALECTAL SUBSTANTIVAL DERIVATIVES WHICH CONTAIN FUNCTIONAL CHARACTER

Summary

The subject of discussion made the issue of categorical multifunctionality of dialectal substantival derivatives. Subjected to the interpretation the derivational material obtained from lexical store of about 30,000 entries accumulated in *The folk vocabulary of former provinces of Lodz and Kielce* [Dejna, 1974–1985]. Selected derivatives are categorized after taking the relevant methods of typological, functional-segmental and in/chronic word formation into consideration. The selected image revealed both directions of the acquisition of new meanings by the derived units and showed the regularity and the model of mechanisms which introducing derivatives in other areas of the categorical semantics.